Aleksandra Bergman
Stefan Bergman

O pisarzach żydowskich z Białorusi

W artykule Aleksandry Bergman pt. „Przygody szperacza" zamieszczonym w poprzednim numerze „Białoruskich Zeszytów Historycznych" (2011, z. 35, s. 173-202) autorka mimochodem tylko wspomniała o tym, że o działaczach KPZB, którzy byli Żydami, pisywała nieraz w żydowskiej gazecie „Fołks-Sztyme". Zamieszczała tam również noty o żydowskich pisarzach i poetach. Jej szczególne zainteresowania rolą pisarzy i dziennikarzy żydowskich pochodzących z Białorusi zaowocowały obszernym artykułem[1]. Tekst ten powstał w 1988 r., był poddany cenzurze, do tego ukazał się w mało poczytnym czasopiśmie i Mama nie mogła w nim wyrazić wszystkich swoich przemyśleń na temat roli, jaką ci ludzie odegrali w rozwoju kultury białoruskiej, szczególnie w rozpowszechnianiu książek i upowszechnianiu literatury w języku białoruskim. Parę lat później dopisała więc „Post scriptum", w którym ten wątek rozwinęła, łącząc go zresztą z ówczesną białoruską polityką historyczną w tematyce żydowskiej. W 1994 r. była już poważnie chora i nie mogła pojechać do Mińska na Międzynarodową Konferencję „Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі". Zastąpił ją Ojciec, wygłaszając po polsku referat oparty na dwóch tekstach Mamy, do którego dodał wiele jeszcze własnych przykładów. Materiały z tej konferencji ukazały się w 1995 r.[2], wśród nich w skrócie wystąpienie Ojca w przekładzie na język białoruski. Zarówno „Post scriptum", jak i ten referat, zamieszczamy tutaj w całości.

Opracowanie tekstu: *Eleonora Bergman i Zofia Zarębska*

Aleksandra Bergman, Stefan Bergman[3]

O pisarzach żydowskich pochodzących z Białorusi

W 1985 r. napisałam recenzję książki Hienadzia Kachanowskiego *Adczynisia tajamnica czasu* (Mińsk 1984)[4]. Zakończyłam ją słowami: „Szkoda,

[1] *O pisarzach i dziennikarzach żydowskich pochodzących z Białorusi*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej", 1990, t. XXV, s. 173-187

[2] *Пра яўрэйскіх пісьменнікаў — ураджэнцаў Беларусі*, [у:] *Беларусіка-Albaruthenica*, кн. 4, Мінск 1995, с. 168-172, пераклала М. Яніцкая.

[3] Tekst Aleksandry Bergman w opracowaniu Stefana Bergmana wygłoszony przez niego 24.V.1994 na Międzynarodowej Konferencji *Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі* w Mińsku 24-25.V.1994; ukazał się w: *Беларусіка-Albaruthenica*, кн. 4, Мінск 1995, с. 168-172, пераклала М. Яніцкая.

[4] *У пошуках беларускага*, „Ніва", Беласток, 13.X.1985, № 41, с. 3, 6 — recenzja

że autor nie zna liryki poetów żydowskich pochodzących z Białorusi; znalazłby w ich utworach sporo motywów i melodii białoruskich".

Jako czytelnik literatury żydowskiej od lat młodzieńczych mogłam później zauważyć, że w literaturze białoruskiej przewijają się często podobne tematy i nastroje, co w literaturze żydowskiej. Na przykład narzekania na dolę, pragnienie „zwać się ludźmi" na równi z innymi.

Kiedy przystąpiłam do zbierania materiałów na niniejszy temat, natrafiłam na wiele trudności: jakie granice wziąć za podstawę?[5] W okresie międzywojennym Białoruś wchodziła w skład Polski. Dopiero od września 1939 r. istnieją granice obecne obejmujące całą Białoruś i te granice wzięłam za podstawę, ale pamiętając przy tym, że enklawy białoruskie pozostały także w Polsce i na Litwie. Poza tym — tradycyjne nazwy Wielkiego Księstwa Litewskiego: „Litwo, ojczyzno moja" pisał nie tylko Adam Mickiewicz; poeta żydowski urodzony w Grodnie, Lejb Najdus, też nazywał Litwę swoją ojczyzną, podobnie jak urodzony na Nowogródczyźnie w Kareliczach Icchak Kacenelson. Takich przykładów można by przytoczyć więcej.

W żydowskim zbiorze literacko-historycznym *Na wszystkie dni całego roku*, wydanym w Warszawie w 1966 r.[6] znalazłam nareszcie dobitne określenie: urodzony na Białorusi. Takie określenia znalazłam jednak tylko przy nazwiskach 18 pisarzy. Według mojego obecnego rozeznania najbardziej odpowiednim źródłem jest *Leksykon literatury żydowskiej* Załmena Rejzena, wydany w Wilnie w latach 1926-1929.

Oprócz danych biograficznych znajdujemy tam w biogramach poważną analizę naukową twórczości, w szczególności pisarzy wybitniejszych. Po II wojnie światowej, na podstawie tego *Leksykonu* wydano w Nowym Jorku rozszerzone i uzupełnione wydanie w ośmiu tomach. Wydanie wileńskie zawiera 347 biogramów pisarzy żydowskich urodzonych na Białorusi, wydanie nowojorskie — blisko 450[7]. Podkreślam, że moje uwagi dotyczą tylko tej warstwy duchowych przedstawicieli żydowskiej inteligencji Białorusi z okresu sprzed II wojny światowej. Postaram się streścić moje uwagi w trzech punktach:

1. ogólna refleksja nad biogramami zawartymi w *Leksykonie*;

2. zwięzła charakterystyka kilku wybitniejszych pisarzy, którzy odegrali poważną rolę w rozwoju literatury żydowskiej;

3. kilka słów o liryce, która zajmuje istotne miejsce w literaturze żydowskiej Białorusi.

książki: Г. Каханоўскі, *Адчыніся таямніца часу*, Мінск 1984.

[5] Patrz: mapa w załączeniu

[6] J. Gutkiewicz, *Ojf ałe teg fun a ganc jor* (Na wszystkie dni całego roku), podtytuł po polsku: *Kalendarz literacko-historyczny*, Wydawnictwo Jidisz Buch, Warszawa 1966.

[7] Załmen Rejzen (1887-1941) — autor i wydawca *Leksykonu literatury żydowskiej, prasy i filologii* w czterech tomach, Wilno 1926-1929; tenże, *Leksykon nowej literatury żydowskiej* w ośmiu tomach, New York 1956-1981.

Ogólna refleksja nad biogramami zawartymi w *Leksykonie*

Prawie wszyscy pisarze otrzymali tradycyjne wykształcenie religijne w chederach, jeszybotach[8]. Prawie wszyscy studiując *Talmud*[9] zaczynali odczuwać brak wiedzy ogólnej i zdobywali ją najczęściej w tajemnicy przed wychowawcami i rodziną, w absolutnej większości jako samoucy. Tylko nielicznym i to w latach późniejszych, kiedy byli już znani, udało się trafić na wyższe uczelnie. Przeważająca część tych ludzi pióra pochodziła z małych miasteczek, nawet wsi, a tylko nieliczni z większych miast (Wilna, Warszawy, Mińska). Miejsce urodzenia ich wszystkich zaznaczono na niżej zamieszczonej mapie, którą sporządziła moja córka, Eleonora Bergman.

[8] *Jeszybot (jeszywe)* — dosłownie: siedziba; wyższa uczelnia religijna, której ukończenie dawało możność uzyskania tytułu rabina.

[9] *Talmud* — całokształt doktryn rabinackich z I-V w., nad którym pracowały całe generacje uczonych w Babilonie i Jerozolimie; obejmuje wszelkie nauki i przepisy religijne, prawo cywilne i karne Żydów, komentarze do *Pisma Świętego*, mity, legendy, homilie, etykę, zasady moralne itp.

Większość zaczynała tworzyć w języku hebrajskim, znaczna część — w rosyjskim. Jeden z nich, Samuel Pławnik, którego wszyscy znamy jako Zmitrok Biadula[10], stał się wybitnym pisarzem białoruskim. Wielu z nich początkowo znało lepiej literaturę rosyjską niż żydowską. Z czasem niektórzy zajęli poważne miejsce w prasie rosyjskiej.

Znaczna ich część aktywnie włączała się do działalności społecznej, przeważnie do ruchu robotniczego; jeśli do sjonistycznego, to przeważnie do jego odłamów lewicowych. Pisarze-emigranci z Białorusi odegrali ogromną rolę w powstaniu i rozwoju literatury, w ogóle kultury żydowskiej w Stanach Zjednoczonych.

Charakterystyka kilku wybitniejszych pisarzy w rozwoju literatury żydowskiej

Pierwszy, o którym należy tu wspomnieć, to oczywiście Mendełe Mojcher Sforim[11] czyli Szołem Jakub Abramowicz, zwany dziadkiem nowoczesnej literatury żydowskiej. Tu nie ma potrzeby mówienia o jego twórczości. Natomiast warto parę słów poświęcić miejscu jego urodzenia: urodził się w Kopylu (po białorusku Kapyl). Kopyl i jego okolice to od kilku pokoleń słynne bogate źródło wybitnych twórców literatury białoruskiej i żydowskiej. W swojej autobiografii Mendełe zapisał, że po raz pierwszy muza do niego przyszła w lasach koło Mielnika i Cimkowicz. W Cimkowiczach dorastał Kuźma Czorny (Mikołaj Romanowski)[12]; z Kopyla pochodzili Ciszka Hartny (Zmicier Żyłunowicz)[13], Aleksander Kandratowicz[14], Aleś Hurło[15], literaturoznawca Sciapan Aleksandrowicz[16], krytyk literacki Adam Babareka[17], historyk literatury białoruskiej Le-

[10] Zmitrok Biadula — właściwie Szmuel Pławnik, ur. 23.IV.1886 w miasteczku Posadziec w powiecie łohojskim, zm. 3.XI.1941.

[11] Mendełe Mojcher-Sforim (1835-1917) stworzył podwaliny żydowskiej literatury jako pisarz, krytyk i tłumacz. Jego utwory ukazały się najwcześniej w przekładzie na język rosyjski: *Maleńki człowieczek*, *Podróże Beniamina Trzeciego*, *Fiszka Kulawy* — opisywał w nich życie i byt rzemieślników żydowskich z Kopyla. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва*, т. 3, Мінск 1986, с. 712.

[12] Kuźma Czorny (24.VI.1900-22.11.1944) — właście Mikołaj Romanowski, pisarz białoruski, opisany we wspomnieniach: Стэфан Бэргман, *Пра маё знаёмства з Кузьмой Чорным*, „Рунь", 29 студзеня 2001, № 37, с. 3.

[13] Ciszka Hartny (23.10.1887-11.04.1937) — właściwie Źmicer Żyłunowicz, poeta i prozaik, uczestnik rewolucji 1905 r., działacz Białoruskiej Socjalistycznej Hromady i białoruskiego ruchu odrodzenia narodowego, premier BSRR w 1919 r.

[14] Aleksander Kandratowicz (nie znaleziono biogramu ani w *Энцыклапедыі гісторыі Беларусі*, ani w *Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва*).

[15] Aleś Hurło (1892-1938) — poeta białoruski.

[16] Sciapan Aleksandrowicz (1921-1986) — literaturoznawca, krytyk i prozaik białoruski; *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* (dalej: *ЭГБ*), т. 1, Мінск 1993, с. 98.

[17] Adam Babareka, (1899-1938) — pisarz, krytyk i publicysta. *ЭГБ*, т. 1, Мінск 1993, с. 224.

on Klejnbart[18]; z pobliskich Dukor pochodził jeden z wybitnych krytyków nowoczesnej literatury żydowskiej Szmuel Niger (właściwe nazwisko Czarny)[19], a z Korelicz — wybitni poeci żydowscy Dawid Ajnhorn[20] i Icchak Kacenelson[21] — autor napisanej w getcie „Pieśni o zamordowanym żydowskim narodzie"; zginął w Oświęcimiu wraz z synem w nocy z 30 kwietnia na 1 maja 1944 r.

Do tych, którzy odegrali nieocenioną rolę w rozwoju nowoczesnej literatury żydowskiej, a pochodzą z Białorusi, należą bracia Awrom i Załmen Rejzenowie[22]. Właściwie należałoby mówić o całej rodzinie. Ich ojca, Kałmena, ur. w 1848 w Kojdanowie, nazwanego w czasach radzieckich Dzierżyńskiem, uważano za niedowiarka. Znał na pamięć wiersze w różnych językach, uczył tych języków dzieci, pisywał i publikował wiersze w języku hebrajskim. Starszy syn, Awrom (ur. 1876) zaczął pisać wiersze w języku hebrajskim mając lat 9-12, później pisał już wyłącznie w języku żydowskim. Pierwszy zbiorek jego poezji ukazał się w Warszawie w 1902 r., ale nim wiersze jego ukazały się w druku, były one rozpowszechniane w nielegalnym obiegu i śpiewane w wielu ośrodkach żydowskich.

W ciągu krótkiego czasu uzyskał wielką popularność. Pisywał też krótkie nowele, które przypominały twórczość Czechowa. Nie było to jednak naśladownictwo, jego nowele miały charakter oryginalny. Mówiono: „Przed Awromem ukazało się niemało opowiadań w języku żydowskim, ale on pierwszy pisał żydowskie opowiadania. Sławę przyniosły mu jednak nie nowele, lecz jego wiersze, które stały się ulubionymi pieśniami ludu. Wiele z nich przełożono na inne języki.

Młodszy brat, Załmen Rejzen, urodzony 6.X.1887 r., którego już wspominałam, w 1908 r. wydał w Warszawie, opracowany razem ze starszym bratem podręcznik *Di muterszprach* (Język macierzysty). W 1915 r. osiadł w Wilnie i tu stał się prawdziwą instytucją. W latach 1919-1939 był naczelnym redaktorem żydowskiego dziennika, popularnego również poza Wilnem, „Der Tog" („Dzień"). Przez wiele lat był prezesem Związku Dziennikarzy i Literatów Żydowskich w Wilnie. Uczestniczył w zakładaniu różnych uczelni żydowskich, był jednym z założycieli Żydowskiego Instytutu Naukowego[23].

[18] Leon Klajnbart (1875-1950) — krytyk literacki i publicysta, autor wielu szkiców o literaturze białoruskiej. *ЭГБ*, т. 4, Мінск 1997, с. 192.

[19] Szmuel Niger (1883-1955) — krytyk literatury żydowskiej. Biogram w: *Polski Słownik Judaistyczny* (dalej: *PSJ*), opr. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa, 2003, t. 2, s. 230-231.

[20] Dawid Einhorn (Ajnhorn) — ur. 1886 w Koreliczach k. Nowogródka, zm. 1973 w Nowym Jorku; jeden z największych poetów żydowskich, autor licznych pieśni popularnych. Biogram w: *PSJ*, t. 1, s. 370.

[21] Icchak Kacenelson (1885-1944) — poeta, pisarz żydowski i hebrajski. Napisał po żydowsku tren z getta warszawskiego „Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie" — utwór ukazał się w wersji dwujęzycznej w przekładzie Jerzego Ficowskiego w warszawskim wydawnictwie „Czytelnik" w 1986 r.

Wszystkie swoje talenty i pasje ulokował głównie w pracy naukowej — tworzeniu i doskonaleniu bazy naukowej dla języka żydowskiego. W 1920 r. wydał gramatykę języka żydowskiego, a następnie szereg innych prac poświęconych filologii żydowskiej. Był wybitnym badaczem historii literatury żydowskiej, a ukoronowaniem jego pracy w tej dziedzinie było wydanie wspomnianego już czterotomowego *Leksykonu żydowskiej literatury, prasy i filologii*, do którego sam napisał wiele artykułów-biogramów.

W przedmowie do powojennego wydania *Leksykonu* (w Nowym Jorku) nazwano go „pionierem i twórcą podwalin leksykografii pisarzy żydowskich". 1 października 1939 r. został w Wilnie aresztowany przez organy NKWD i osadzony w więzieniu na Łukiszkach. W przededniu wybuchu wojny radziecko-niemieckiej został wywieziony do Wilejki.

Zginął prawdopodobnie podczas „etapu" w trakcie wywózki z Wilejki, okoliczności śmierci są nieznane.

O liryce, która zajmuje istotne miejsce w literaturze żydowskiej Białorusi

Miałam zamiar mówić o poezji Najdusa[24] i Kulbaka[25], których twórczość tak bardzo przepojona jest Białorusią, jej przyrodą, ale uprzytomniłam sobie, że z pewnością będą tu o nich mówili bardziej ode mnie kompetentni referenci i dlatego poprzestanę na opowiedzeniu paru szczegółów z nimi związanych.

W 1925 r. ustawiono na cmentarzu żydowskim w Grodnie imponujący nagrobek-pomnik — dzieło Abrama Ostrzegi[26], znanego żydowskiego rzeźbiarza z Warszawy, którego w 1942 r. zagazowano w Treblince. Warto tu

[22] Kałmen Rejzen (ojciec) — ur. 1848 w Kojdanowie, zm. 1921, poeta i jego dwaj synowie: Awrom Rejzen (Abraham Rajzen), ur. 8.IV.1876, zm. 30.III.1953 w Nowym Jorku, jego wiersze ukazały się w przekładzie Jerzego Ficowskiego w książce: *Rodzynki z migdałami. Antologia poezji ludowej Żydów polskich*, Wrocław 1988, s. 99, 104; Załmen Rejzen (1887-1941), patrz przyp. 39.

[23] Żydowski Instytut Naukowy — YIVO (Yidiszer Visnszaftłecher Institut), założony w 1925 r. w Wilnie przez uczonych z Berlina i Wilna. Stanowił instytucję akademicką, poświęconą badaniom żydowskiego języka i kulturze Żydów wschodnioeuropejskich. Obecnie YIVO funkcjonuje pod nazwą YIVO Institute for Jewish Research z siedzibą w Nowym Jorku.

[24] Lejb Najdus (1890-1918 Grodno) — poeta piszący w języku żydowskim i po rosyjsku. Przekładał na język żydowski poezje Aleksandra Puszkina i Michaiła Lermontowa. *Гродно. Энциклопедический справочник*, Гродно 1989, с. 284. Biogram Lejba Najdusa w: А. М. Пяткевіч, *Людзі культуры з Гродзеншчыны. Даведнік*, Гродна 2000, с. 223-224 .

[25] Mosze Kulbak (1896-1937) — poeta, prozaik i dramaturg. Rozstrzelany przez NKWD w 1937 r. w ZSRR. Biografia Kulbaka w: Daniel Kac, *Na krawędzi słowa*, Warszawa 1993; patrz także przyp. 30.

[26] Abraham Ostrzega (1899-1942) — artysta rzeźbiarz i malarz.

przypomnieć, że przy odsłonięciu pomnika Perec Markisz[27] powiedział: „Gdyby Najdus dzisiaj żył, to on by był czołową postacią w naszej poezji". W latach 1950. władze radzieckie zlikwidowały ten cmentarz, nagrobki przeważnie zburzono, w tym i pomnik Najdusa.

W 1992 r. zamiast zburzonego w Grodnie dzieła Ostrzegi, z inicjatywy grupy wielbicieli Najdusa ustawiono na cmentarzu żydowskim w Warszawie symboliczny pomnik-nagrobek Lejba Najdusa. Fundusze na ten cel zebrano w trybie społecznym: pewne sumy przysłały ziomkostwa Grodnian z Izraela i Argentyny, reszta powstała z personalnych datków szeregu osób z Warszawy. Na kamieniu wyryto też czterowiersz z utworu Najdusa — w języku oryginału i w polskim przekładzie Wiktora Woroszylskiego[28], który m.in. przynosząc ten przekład dał na ten cel, z własnej inicjatywy, sto dolarów.

Oto ten tekst przekładzie na język polski:

„Lubię żydowskiej pieśni tony —
Melodie szczęścia i cierpienia.
W nich skarga sierot, żal skrzywdzonych
w dumę i radość się zamienia".

Pomnik Lejba Najdusa na cmentarzu żydowskim w Warszawie. Projektował: Władysław Klamerus. Zdjęcie: Eleonora Bergman, 1.XI.1992 r.

[27] Markisz Perec (ur. 7.XII.1895 Połonne na Wołyniu, stracony przez NKWD 12.VIII.1952 w ZSRR) — poeta i wydawca literatury żydowskiej.

[28] Wiktor Woroszylski (ur. 1927 Grodno, zm. 1996 Warszawa) — poeta, publicysta, tłumacz poetów rosyjskich Majakowskiego, Puszkina, Jesienina i innych.

* * *

Co do Kulbaka — żyje w Warszawie stary żydowski działacz społeczny i pisarz Daniel Kac[29], który już przekroczył osiemdziesiątkę i od szeregu lat jest zupełnie ślepy. Ale jest wielbicielem Kulbaka. W ciągu paru lat zebrał w swoim magnetofonie wszystko co mógł o Kulbaku, w tym nagrania wielu jego utworów. Na tej podstawie, z niewiarygodnym wysiłkiem podyktował całą rozprawę o życiu i twórczości Kulbaka. Praca ta została w ubiegłym 1993 r. wydana[30] i miała już szereg pozytywnych recenzji. Między innymi to Kac właśnie od dawna miał do mnie żal, dlaczego od dziesiątków lat zajmuję się sprawami białoruskimi, a nie piszę po żydowsku o żydowskich sprawach.

Będzie tu mowa o Smorgoniach, w których urodził się Kulbak. Warto więc tu przypomnieć, że w tychże Smorgoniach urodził się największy z żyjących poetów żydowskich Abraham Sutzkewer[31], który 18 maja ubiegłego roku obchodził swoje 80-lecie.

Ten były więzień i bojownik wileńskiego getta oraz partyzantki żydowskiej żyje w Tel-Avivie i tam już ponad 40 lat wydaje i redaguje najpoważniejszy kwartalnik literacko-społeczny „Di gołdene kejt" (Złoty łańcuch). Jego utwory napisane w getcie i wiele innych, późniejszych, zostały przełożone na wiele języków. Aby uczcić osiemdziesięciolecie Suckewera, Oddział Żydowski Wydziału Hebraistyki Uniwersytetu w Jerozolimie zainicjował wydanie dwóch tomów jego opowiadań, wspomnień i esejów.

Kilka słów o żyjących poetach żydowskich, którzy wyemigrowali do Izraela czy innych krajów.

Biorę jako przykład urodzonego w Kalinkowiczach w 1909 r. Ziamę Telesina[32], który w 1971 r., razem ze swoją żoną, również znaną poetką żydowską, Rachelą Baumwol przeniósł się do Jerozolimy i tam tworzy. Wydał już tam kilka zbiorów swoich wierszy, ale w niejednym z nich daje dobitny wyraz swojej nostalgii. Wszyscy tu obecni znają, pamiętają pierwsze słowa z poematu *Nowaja ziamla* Jakuba Kołasa[33]:

[29] Daniel Kac (1908-2005) — pisarz, eseista, autor monografii o poetach i pisarzach żydowskich, wspomnień w języku żydowskim; po polsku opublikował monografię *Wilno Jerozolimą było. Rzecz o Abrahamie Sutzkeverze*, Sejny 2003, ss. 400.

[30] Daniel Kac, *Na krawędzi słowa. Mojsze Kulbak: żydowski poeta, prozaik, dramaturg*, Warszawa 1993, ss. 131.

[31] Abraham Sutzkewer (ur. 15.VII.1913 Smorgonie, zm. 23.I.2010 Izrael) — poeta piszący w języku żydowskim; monografia o nim z wyborem wierszy w: *Wilno Jerozolimą było* (patrz przyp. 29).

[32] Ziama Telesin (1908-1996) — ur. w Kalenkowiczach (Białoruś), poeta żydowski; Rachela Baumwol (1914-2000) — ur. w Odessie (Ukraina), poetka pisząca po rosyjsku; po zakazie druku jej utworów w ZSRR wyjechała do Izraela; wybór jej wierszy ukazał się w Jerozolimie w 1976 r.

[33] Jakub Kołas (1882-1956) — nauczyciel, poeta i pisarz, działacz narodowy i społeczny, członek władz BSSR w latach 1920. i po II wojnie światowej, redaktor naukowy pierwszego słownika rosyjsko-białoruskiego (1953).

„Мой родны кут, як ты мне мілы!...
Забыць цябе не маю сілы!"

A Telesin, jakby mu wtórując, pisze w wierszu „Hejmland" (*Kraj ojczysty* — w moim przekładzie):

„Тэн край, ў которым я родзіўся,
Дзе стольki гадоў я жыў трудзіўся,
Не пакідае памяці маей ..."

Zostawiam pełny tekst tego wiersza w oryginale. Może ktoś się pokusi przełożyć go z żydowskiego na białoruski. A warto. Takich jak Telesin jest niemało. I nie ich wina, że opuścili kraj ojczysty, wiemy o tym wszyscy.

Jeszcze jedno nazwisko, które należy do tematu naszej konferencji — Borys Arkadiewicz Kleckin[34], syn bogatego ziemianina żydowskiego, urodzony w Horodyszczu 5 maja 1875 r. Nie pisarz, nie dziennikarz, ale najsławniejszy wydawca żydowski w pierwszej połowie XX wieku. Miał ogromne zasługi dla kultury żydowskiej i białoruskiej.

To on wydawał *Leksykon* Rejzena i klasyków literatury żydowskiej. To on wydrukował w 1920 r. pierwsze wydanie *Гісторыя беларускай літаратуры* Maksima Hareckiego; to on na początku lat dwudziestych drukował białoruskie podręczniki szkolne dla mińskiego szkolnictwa. Mam tu parę kserokopii oficjalnych dokumentów w tej sprawie.

A jeśli chodzi o rozpowszechnianie literatury na Białorusi, to biblioteczki domowe i nie tylko domowe zakładane przez inteligencję żydowską w różnych miasteczkach były często jedynym ośrodkiem rozwoju kultury, nie tylko żydowskiej. I w tej sprawie, na początku XX w. odegrał istotną rolę właśnie Borys Kleckin jeszcze zanim stał się wielkim i słynnym wydawcą.

Nazwiska przeze mnie wymienione, to zaledwie ułamek tego, o czym należałoby tu mówić. Dla przykładu: pominęłam urodzonego w Mścisławiu jednego z największych historyków żydowskich Szymona Dubnowa[35]; wielkiego pisarza, działacza i myśliciela Chaima Żytłowskiego[36], urodzonego w Usaczu na Witebszczyźnie; sławnego uczonego, pisarza i dramaturga An-skiego (Szłome Rapaporta)[37], urodzonego w 1863 r. w Czaszniku na Witebszczyźnie... i wielu innych.

[34] Borys Arkadiewicz Kleckin (1875-1937) — pierwszy wydawca nowoczesnej literatury żydowskiej, najpierw w Wilnie, potem w Warszawie. Jego życiorys (w jęz. polskim) opublikowała Aleksandra Bergman: *Borys Arkadjewicz Kleckin*, w warszawskim tygodniku żydowskim „Fołks-Sztyme", 21.VI.1986, nr 25.

[35] Szymon Dubnow — ur. 18.IX.1960 w Mścisławiu, w guberni mohylewskiej, zginął 1.XII.1941 w getcie w Rydze; opracował i wydał *Di wełtgeszichte fun jidiszn fołk* (Historia powszechna narodu żydowskiego; w dziesięciu tomach).

[36] Chaim Żytłowski (ur. 4.X.1865 Uszacze, gub. witebska, zm. 1943) — pisarz i działacz społeczny.

[37] An-ski (ur. 1863 Witebsk, zm. 8.XI.1920 Warszawa) — właściwie Szłome-Zajmwoł

Na zakończenie można by zadać pytanie: czym wytłumaczyć taką urodzajność Białorusi na pisarzy i poetów białoruskich i żydowskich? Wypada chyba, na razie pół żartem, opowiadać słowami z utworu Maksima Tanka[38], które wyczytałam u Sciapana Aleksandrowicza: „Тут зямля такая ...”.

Aleksandra Bergman

Post scriptum

Jak to się stało, że zajmując się przez prawie 30 lat wyłącznie problemami białoruskimi lat 20. i 30. XX wieku — nagle na początku lat 80. zabrałam się do ***Leksykonu*** **Załmena Rejzena**[39] i na nowo zaczęłam czytać i pisać ***mame-łoszn***[40] — co prawda z wielkim trudem, bo przez wiele lat nie miałam w ręku żydowskiej książki. I właśnie od ok. 1980 r. zaczęłam od czasu do czasu dawać do „Fołks-Sztyme” krótkie biografie, np. Morisa Rozenfelda, Borysa Kleckina, Lejba Najdusa, Załmena Rejzena[41]. Jak to się stało? Chyba zmieniły się czasy[42].

Już od dawna przyzwyczaiłam się, że na Białorusi w prasie, w książkach nie tylko Żydów nie ma, ale „nigdy nie było”. Z czasem coraz częściej zauważałam, że przez to sztuczne odrzucenie narodu żydowskiego nie tylko nie można

Rapaport, badacz folkloru żydowskiego, założyciel muzeum etnograficznego w Wilnie; dramaturg, autor najbardziej znanej sztuki *Der Dybuk*.

38 Maksim Tank (ur. 17.IX.1912 Pilkowszczyzna k. Mołodeczna, zm. 7.VIII.1995 Mińsk) — białoruski poeta i działacz polityczno-państwowy. W latach 1930. pracował w legalnych i podziemnych wydawnictwach komunistycznych; redaktor naczelny miesięcznika literackiego „Połymia” (1948-1966). Był wieloletnim deputowanym do Rady Najwyższej ZSRR, a w latach 1963-1971 pełnił obowiązki przewodniczącego Rady Najwyższej Białoruskiej SRR.

39 Załmen Rejzen (1887-1941) — autor i wydawca. Z. Rejzen, *Leksykon literatury żydowskiej, prasy i filologii* w czterech tomach, Wilno 1926-1929; *Leksykon nowej literatury żydowskiej* w ośmiu tomach, New York 1956-1981. Biogram Z. Rejzena: *Polski Słownik Judaistyczny*, opr. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa, 2003, t. 1, s. 399.

40 *mame-łoszn* — żyd. dosłownie: język, którym mówi mama — tzn. język wyniesiony z domu rodzinnego.

41 Artykuły o nich ukazały się w warszawskim tygodniku żydowskim „Fołks-Sztyme” kolejno: nr 31 (4433) z 4.VIII.1979, s. 8; nr 25 (4784) z 21.VI.1986, s. 11 [w jęz. polskim]; nr 7 (4818) z 21.II.1987, s. 9; nr 10 (4821) z 14.III.1987, s. 9. Moris Rozenfeld (1862-1923) — poeta żydowski; Borys Kleckin (1875- 937) — pierwszy wydawca nowoczesnej literatury żydowskiej, najpierw w Wilnie potem w Warszawie; Lejb Najdus (1890-1918 Grodno) — poeta piszący w języku żydowskim i po rosyjsku, *Энциклопедический справочник*, Гродно 1989, c. 284. Załmen Rejzen — patrz przyp. 39.

42 Wydaje się, że początek dały w latach 80. piękne i bardzo ciekawe książki Grigorija Kanowicza, którego utworów na tematy współczesne nikt na świecie nie znał, ale poprzez książki o tematyce żydowskiej stał się znany w wielu krajach na świecie jako utalentowany pisarz [przyp. Aut.].

opracować naukowej historii Białorusi, ale nieraz tamtejsi historycy sami siebie stawiają w głupiej sytuacji. Dla przykładu: w gazecie „Голас Радзімы" z 20 marca 1986 r., zamiast podać po prostu, że część Grodna położoną po lewej stronie Niemna nazywano po żydowsku Forsztat, napisano, że nazywano ją po niemiecku Vorstadt, i to w końcu XIX w. W tejże gazecie, zamiast napisać, że na pogrzeb Elizy Orzeszkowej przyszło m.in. mnóstwo Żydów — stwierdzono, że była tam masa ludzi różnych narodowości"; nie wspomniano przy tym ani jednej z jej książek o tematyce żydowskiej.

Ukazała się kiedyś pięknie napisana książeczka *Астравеччына, край дарагі...*[43]. O miasteczkach nie ma w niej ani słowa. Podano ilu Cyganów zginęło tam w okresie okupacji hitlerowskiej — o Żydach nie ma mowy. W tej okolicy mieszkali ludzie różnych narodowości; podano nawet ich nazwiska, które „nie wiadomo, skąd się wzięły": Szamis/Szames, Jakiel, Bukel itd. Skąd zresztą autor książki, taki kulturalny profesor, mógł wiedzieć, czym np. był szames? Przecież nic o Żydach nie wiedział przez całe swoje życie!

Drugi autor[44] napisał o pewnym poecie, że dla niego (czyli dla tego poety) Smorgonie w latach 20. były „zwykłym białoruskim miasteczkiem". Ten drugi autor nie wiedział, że w ten sposób podważył wrażliwość młodego poety; sam autor przecież nigdy nie widział, jak w piątek wieczorem w Smorgoniach paliły się świece w domkach żydowskich. Nie warto już nawet wspominać o tym, że w setną rocznicę urodzin Marca Chagalla[45] Białorusini w swoich gazetach za żadne skarby nie chcieli przypominać, że urodził się on na Białorusi.

Sprawa zagłady Żydów w encyklopediach białoruskich jest traktowana w sposób szczególny. Na przykład w I tomie *Беларускай савецкай энцыклапедыі* z 1969 r.[46] pod hasłem *Акупацыйны рэжым* na wielu stronach podane są straty gospodarki narodowej poniesione w wyniku rządów faszystowskich okupantów. Czego tam nie ma? Nie ma tylko słowa *яўрей*, nie mówiąc już o tym, że nie ma ani słowa o tym, ilu Żydów na Białorusi zginęło. W wydanym w Grodnie w 1990 r. *Энциклопедическом справочнике*[47] jest artykuł o Bundzie[48], ale hasła o *евреях* tam nie ma. Jak może być Bund, jeśli nie ma Żydów? To już sprawa wydawców.

43 А. Мальдзіс, *Астравеччына, край дарагі...*, Мінск 1977, 208 с.

44 Nazwisk pisarzy celowo nie podaję. To nie ich wina. Nie chcę ich kompromitować. Jeśli przeczytają ten artykuł — poznają siebie [przyp. Aut.].

45 Marc Chagall (1887-1985) — wybitny malarz, grafik i twórca witraży, urodzony w Witebsku.

46 БСЭ — *Беларуская савецкая энцыклапедыя* (Białoruska Encyklopedia Radziecka) wydawana w latach 1970. w 12 tomach. *Акупацыйны рэжым*, БСЭ, т. 1, с. 210-217.

47 *Гродно. Энциклопедический справочник*, Минск 1989, 450 с.

48 Bund — Algemejner Yidiszer Arbeter Bund fun Lite, Polin und Russland (Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i w Rosji), utworzony w Wilnie w październiku 1897; był żydowskim ruchem społecznym i związkowym; miał

Największe wrażenie zrobił na mnie tekst ciekawego i utalentowanego pisarza[49] o tym, jak pierwszy raz przeczytał on książkę Antona Czechowa. Pisarz ten zaczął się zastanawiać: skąd w tym małym miasteczku mogła się znaleźć ta książka? I doszedł do wniosku, że najprawdopodobniej przysłał ją... Kto? Maksym Gorki!

Co prawda, sama nie wiedziałam dokładnie, kto w latach dwudziestych mieszkał w tym właśnie miasteczku. Ale w pobliskich Koreliczach urodzili się i uczyli tacy słynni ludzie jak poeci żydowscy Icchak Kacenelson[50] i Dawid Einhorn[51]. O tym wspomniany pisarz oczywiście nie mógł mieć pojęcia. Wtedy właśnie zrodziła się we mnie myśl, by dowiedzieć się ilu właściwie pisarzy żydowskich urodziło się na Białorusi.

Kiedy po mozolnej pracy i długim czasie ułożyłam o tym artykuł, dałam go, jak zazwyczaj, kilku ludziom do czytania. Pierwszy z nich, pewien profesor, przeczytał początek z zainteresowaniem, ale powiedział: nie ma mowy; początek trzeba usunąć i zostawić jedynie liczbę pisarzy i publicystów. Zastanawiał się przy tym: czy i kto w ogóle mógłby to opublikować? Zrozumiałam, że ze względu na cenzurę rzeczywiście trzeba kilka pierwszych stron opuścić. Poszłam na kompromis i napisałam na początku dwa zdania: mimo że w ZSRR w różnych miastach już się pisze o Żydach, piszą też sami Żydzi, to akurat na Białorusi nikt się tym nie zajmuje. Podałam przykład, jak w najnowszej encyklopedii napisano o Mendele Mojcher-Sforim[52]. Tę zmienioną wersję dałam do czytania innemu profesorowi. To już był rok, zdaje się, 1986. Co powiedział profesor? Nawet napisał: nie ma szans, i radził... zmienić początek. Więc znowu zmieniłam początek. Z wielkim trudem udało się artykuł opublikować, ale dopiero w bieżącym 1990 r. otrzy-

na celu zachowanie żydowskiej kultury i narodowości w ramach idei socjalizmu poprzez mówienie po żydowsku i utrwalanie żydowskiej kultury. Zlikwidowany na terenie ZSRR wkrótce po rewolucji w 1917, w Polsce działał do 1939; budował szkoły i zakłady socjalne, wydawał gazety oraz uczestniczył w wyborach do Sejmu.

[49] Я. Брыль, *Немного о вечном*, Москва 1983, c. 32-33.

[50] Icchak Kacenelson — poeta i pisarz żydowski i hebrajski, ur. 1885, zginął wraz z synem w Auschwitz w nocy 30.IV/1.V.1944. Napisał po żydowsku tren z getta warszawskiego „Pieśń o zamordowanym żydowskim narodzie" — w przekładzie Jerzego Ficowskiego utwór się ukazał w wersji dwujęzycznej w warszawskim wydawnictwie „Czytelnik" w 1986.

[51] Dawid Einhorn (Ajnhorn) — ur. 1886 w Koreliczach k. Nowogródka, zm. 1973 w Nowym Jorku; jeden z największych poetów żydowskich, autor wielu popularnych pieśni. Biogram w: *Polski Słownik Judaistyczny*, t. 1, s. 370.

[52] Mendele Mojcher-Sforim (1835-1917) — właściwie Szołem-Jakub Abramowicz, założyciel żydowskiej literatury, pisarz, krytyk i tłumacz. Najważniejsze jego utwory ukazały się najwcześniej w przekładzie na język rosyjski: *Maleńki człowieczek*, *Podróże Beniamina Trzeciego*, *Fiszka Kulawy*. W swoich utworach opisywał życie i byt rzemieślników żydowskich z Kopyla. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва*, т. 3, Мінск 1986, c. 712.

małam nadbitki z wydawnictwa[53]. Teraz żałuję tylko, że nie zajęłam się jeszcze problemem współżycia Żydów i Białorusinów w małych miasteczkach.

Czytelnik powyższych rozważań może oczywiście zadać pytanie: jak mogłam tyle lat milczeć o sprawie Żydów na Białorusi? Dlaczego nie pisałam, jak wielu innych, chociażby dla zagranicy? Otóż chciałam, żeby moje uwagi czytali sami Białorusini u siebie w kraju (za granicą i tak wszystko wiadomo), zwłaszcza inteligenci. Ich sytuacja wydaje się wręcz beznadziejna. Białoruś jest absolutnie taka sama, jaka była w czasach stalinowskich. Białorusini pozostali faktycznie niewolnikami. Wprawdzie jeden raz E. E. Sokołow, wszechwładny I sekretarz KC KPB, nieco się omylił. Nie udało mu się, od razu po Czarnobylu zorganizować dla młodzieży białoruskiej, za ciężkie miliardy, czwartego co do wielkości Disneylandu. Ale za to w ciągu trzech (!) lat nie dopuszczał, aby miejscowi naukowcy i działacze dowiedzieli się, czym rzeczywiście Czarnobyl[54] był i jest dla Białorusi. Oczywiście, niemało jest ludzi przeciwnych rządom Sokołowa. Są tacy, i wojują. Ale większość nie widzi możliwości i opuszcza ręce. Nieprzypadkowo młodzi poeci piszą: „Gdzie teraz jest Białoruś?"

1990 r.

Powyższy tekst został napisany w 1990 r. jako uzupełnienie do artykułu: Aleksandra Bergmanowa, *O pisarzach i dziennikarzach żydowskich pochodzących z Białorusi*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej", 1990, t. XXV, s. 173-187.

Do druku tekst przygotowały i przypisy opracowały córki Autorki: Eleonora Bergman i Zofia Zarębska.

Zofia Zarębska — prof. dr hab., emerytowany pracownik naukowy, zatrudniona w macierzystej placówce Instytutu Biochemii i Biofizyki PAN; córka Aleksandry i Stefana Bergmanów, urodzona w Mińsku na Białorusi.

Eleonora Bergman — doktor, historyk architektury, obecnie dyrektor Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma; córka Aleksandry i Stefana Bergmanów, urodzona w Łodzi.

[53] Aleksandra Bergmanowa, *O pisarzach i dziennikarzach żydowskich pochodzących z Białorusi*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej", 1990, t. XXV, s. 173-187.

[54] W Czarnobylu nad Prypecią w elektrowni atomowej 26.IV.1986 nastąpiła największa katastrofa w dziejach elektrowni jądrowych. W wyniku katastrofy zginęło 30 osób, ponad 200 zachorowało na chorobę popromienną, a z otaczających elektrownię terenów o obszarze ponad 4700 km^2 w promieniu 30 km ewakuowano ponad 350 tys. ludzi, tworząc zamkniętą strefę ochronną.